

**СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ
ПОЛТАВЩИНИ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ (1941–1943)**

Події Другої світової війни торкнулися всіх сфер життя населення, яке опинилося під окупацією. Щонайменше два роки територія України перебувала під контролем окупаційної влади, тож населення постало перед вибором, які стратегії поведінки обирати. На вибір людей впливав їхній досвід життя в Радянському Союзі, ціннісні орієнтири та події міжвоєнного періоду¹. Німецька влада спрямовувала свої пропагандистські заходи передусім на людей, яких не влаштовував попередній режим. Запропонувавши зміни в економіці, легітимізувавши релігійне життя, вони намагалися здобути лояльність певної кількості місцевих жителів.

Заходи німців на завойованих територіях передбачали систематичне знищення євреїв. Місцеві жителі, які служили у допоміжній адміністрації та поліції, могли бути причетними до цих подій.

Офіційна політика історичної пам'яті радянської держави ігнорувала питання геноциду євреїв. Інструменталізація та заідеологізованість історії Другої світової війни, практично, виключили це питання з кола дослідницьких зацікавлень. Разом із тим у пропаганді, насамперед звернутої до закордону, свідомо формувався

¹ Лauer В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. – Київ, 2010. – С. 52.

стереотип, пов'язаний із гіперболізацією ролі українських націоналістів у Голокості в ролі вбивць або їхніх помічників.

У незалежній Україні питання участі місцевих жителів у Голокості чи, навпаки, їхньої протидії винищенню євреїв також залишається малодослідженими. Це зумовлено специфікою та неопрацьованістю джерельної бази, а також небажанням згадувати неприємні питання колабораціонізму, травматичного досвіду з боку очевидців та учасників. Чимало поглядів на цю проблему базується на традиційних радянських або емігрантських (українських чи єврейських) підходах, а це формує ідеологічно заангажоване бачення.

Стратегії поведінки місцевого населення узагальнити непросто. Дослідник Іван Дерейко стверджує, що отримати повну картину співпраці з нацизмом можна лише шляхом дослідження окремих її проявів, беручи до уваги їхню неоднорідність і локальність². Спеціального дослідження, присвяченого Полтавщині як окремій частині генерального округу Київ, немає. Тим більше, залишається відкритим питання про стратегії поведінки місцевих жителів під час Голокосту в цьому регіоні. При цьому Полтавщина чи не найбільше постраждала під час колективізації та Голодомору, тому населення (основну масу якого склали селяни) було незадоволено діями радянської влади, що могло вплинути на їхню мотивацію до співпраці з окупантами.

Історіографію, що територіально охоплює Полтавщину, представлено лише дослідженнями генерального округу Київ або загалом райхскомісаріату Україна. Тому багато джерел із цього регіону так і не потрапили до наукового обігу, а Голокост на Полтавщині досі не став об'єктом спеціального дослідження. Отже, мета роботи – визначити моделі поведінки місцевого населення Полтавщини під час Голокосту. Завданнями роботи є:

- визначити основні чинники міжвоєнного періоду та початкового періоду війни, що формували ставлення місцевого населення до окупаційної влади;
- охарактеризувати співпрацю місцевих жителів Полтавщини, насамперед у винищенні євреїв;

² *Дерейко І.* Від колаборації до резистансу: діяльність 115/62-го українського батальйону шутманшафту на теренах Білорусі і Франції у 1942–1944 рр. // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – 2003. – № 20. – С. 179.

- на прикладі конкретних історій розглянути способи опору населення німецькій владі, зокрема, цілеспрямовану допомогу, надавану євреям.

Територію України під нацистською окупацією досліджували низка істориків, зокрема, Володимир Косик і Карел Беркгоф, які вивчають політику Райху щодо України в контексті «східної політики»³. Голокост в Україні є об'єктом спеціального дослідження у працях Іцхака Арада⁴, Венді Лауер⁵ та ін. Комплексного дослідження Голокосту на Полтавщині наразі немає. Віктор Ревегук зосередився на фактографічному висвітленні подій радянсько-німецької війни, не виокремлюючи події Голокосту⁶. Монографія цього автора заслуговує на увагу дослідників, однак варто зауважити про обмеженість джерельної бази – це лише документи з Державного архіву Полтавської області, а також незначна кількість інформації з Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО), періодичні видання, публіцистичні твори, спогади. Автор не залучає відеосвідчень та німецької документації. Виникають сумніви щодо деяких посилань, наприклад, коли він обґрунтовує статистичні дані посиланням на твір Уласа Самчука «На білому коні», який не містить такої інформації. Є питання і щодо термінологічного апарату дослідження: автор вільно вживає термін «колабораціонізм», але не пояснює, як він його трактує.

Джерельну базу цієї роботи умовно можна поділити на матеріали усної історії, архівні матеріали та опубліковані документи.

Було опрацьовано джерела усної історії з архіву Меморіального музею Голокосту США та Інституту візуальної історії «Фонд Шоа» університету Південної Каліфорнії. Йдеться про інтерв'ю євреїв, які належали до різних груп (військовополонені, місцеві жителі,

³ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 659 с.; Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К., 2011. – 232 с.

⁴ Арад І. Катастрофа євреїв на окупованих територіях Советского Союза (1941–1945). – Дніпропетровськ, 2007. – 816 с.

⁵ Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні.

⁶ Ревегук В. Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941–1945). – Полтава, 2010. – 292 с.

солдати Червоної армії, які переховувалися) і безпосередньо перебували на території Полтавщини під час Голокосту.

Джерела усної історії є специфічним джерелом. В інтерв'ю респондент пропонує нам власне бачення пережитого, суб'єктивну його інтерпретацію, постаючи водночас суб'єктом (оповідачем) та об'єктом (дійовою особою) наративу⁷. А саме тому ми врахували особливості джерел усної історії, які полягають в суб'єктивності інформації, проблемі правдивості–неправдивості⁸. Загалом опрацьовано вісім інтерв'ю, два з яких – це транскрибовані аудіозаписи з архіву Меморіалу «Яд Вашем».

Також проаналізовано близько 20 історій Праведників світу з Полтавщини. Окрім того, досліджено історії євреїв, які проживали на території Полтавщини до початку Другої світової та або залишилися, або евакуювалися до приходу німецьких військ. Ці історії зібрав проект «Евакуація» за сприяння «Яд Вашем». Таким чином вдалося проаналізувати ще 8 індивідуальних історій.

До опрацьованих архівних матеріалів додано справи Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у Полтавській області (далі – НДК), а також плакати, карикатури у періодичних виданнях, інший пропагандистський матеріал (кишенькові брошури, листівки).

Також опрацьовано листування, спогади місцевих жителів, радянських військових, звітну документацію розвідувальних підрозділів про ситуацію на окупованих територіях, звернення до населення тощо з архіву Меморіалу «Яд Вашем». У ЦДАГО досліджено звіти оперативної розвідки НКВС, а також доповідні записки про стан на окупованих територіях, про діяльність там українських націоналістів. Проаналізовано також опубліковані джерела – збірники документів, періодичні видання окупаційних часів – газети «Голос Полтавщини», «Життя Зінківщини», «Дніпрова хвиля», «Гадяцька газета».

⁷ Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // *Україна Модерна*. – 2007. – № 11. – С. 15.

⁸ Величко Т. Практикум «Усна історія – чому вона важлива і як проводити інтерв'ю» // Український центр вивчення історії Голокосту: http://www.holocaust.kiev.ua/news/T_velichko.pdf.

Полтавщина напередодні та під час нацистської окупації

Ситуація напередодні Другої світової війни

Для коректного аналізу стосунків між українцями, німцями та євреями у роки війни маємо з'ясувати, яким було ставлення населення до радянської влади напередодні. Адже це безпосередньо впливало на сприйняття місцевими жителями німецького режиму. Саме тому є важливим дослідження, як зазначив Іван-Павло Химка, «кон'юнктурних чинників», тобто передвоєнних подій, що збереглися в пам'яті місцевих жителів⁹.

Полтавщина, як і інші регіони УРСР, напередодні війни потерпала від репресивних заходів радянської влади, що були зумовлені прагненням радянського керівництва повністю перетворити суспільство як в економічному (колективізація), так і в соціальному й політичному сенсах. Разом із проведенням примусової колективізації розпочалася і відкрита конфронтація селянства та радянської влади. Регіон Полтавщини не був винятком.

Більшість селян не поспішала вступати до колгоспів. Під час здійснення хлібозаготівель у 1928–1929 рр. на Полтавщині різко збільшилась кількість випадків непокори. Якщо у 1927 р. їх було трохи більше ніж десять, то у 1928–1929 рр. було зафіксовано 1804 виступи селян проти влади¹⁰.

Отже, ще напередодні штучного голоду 1932–1933 рр. селяни висловлювали невдоволення проведенням суцільної колективізації та не толерували місцевих представників влади. В офіційних звітах НДК у Полтаві та Полтавській області (1943 р.) йшлося про ефективність колгоспного устрою. У документі, який мав мало спільного з реальним станом речей, наголошувалося, що успішність Полтавщини як «передового аграрного краю» забезпечено допомогою «Радянської держави сільському господарству краю»¹¹.

⁹ Himka J.-P. Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews During the Second World War. Sorting Out the Long-term and Conjunctual Factors: <http://www.zwoje-scrolls.com/zwoje16/text11.htm>.

¹⁰ Єрмак О. Ціна «великого перелому» // Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929-1933. – Полтава, 1997. – С. 41, 43.

¹¹ Yad Vashem Archives (hereafter YVA). – M.52. Documentation from Regoinal Archives in the Ukraine. – File 401. – P. 3.

Владислав Гриневич зазначає, що в той час виникла криза довіри до влади, однією з причин якої був «деспотизм сталінського режиму»¹². Зокрема й через ці чинники певна частина місцевого населення Полтавщини доволі привітно поставилася до німецького режиму.

Іншою причиною негативного ставлення місцевих жителів Полтавщини до радянської влади стали репресії 1930-х років. Провідну роль у цьому на Полтавщині відіграв начальник обласного управління НКВС Олександр Волков. У березні 1938 р. він на оперативній нараді заявив, що всі заарештовані мають неодмінно проходити за груповими справами (тобто справами, в яких людей судили за однаковими звинуваченнями)¹³. Волков діяв за прямим наказом наркома НКВС УРСР Олександра Успенського. У шифр-телеграмі О. Успенського від 1 березня 1938 р. до начальників обласних управлінь НКВС областей зафіксовано кількість людей, яких мали розстріляти: «До раніше затвердженого Вам ліміту по Полтавській області 500 чол. по 1-й категорії додатково виділяється Вам 2000 чол., а всього 2500 чол.»¹⁴. Так звані «ліміти» слугували організаційними формами проведення політичних репресій.

У 1937 р. Полтавщина посідала 11-те (передостаннє) місце серед областей УРСР: того року було репресовано 5573 особи (приблизно, у Донецькій та Київській областях – 27 120 та 21 374 особи відповідно)¹⁵.

Розподіл репресованих за національним складом у Полтавській області був таким: українців – 4394 (78,8%), поляків – 809 (14,5%), євреїв – 87 (1,6%), німців – 77 (1,4%), росіян – 62 (1,1%), білорусів – 44 (0,8%), латишів – 28 (0,5%), румунів – 14 (0,3%), інших – 45 (0,8%)¹⁶. Порівняно із ситуацією в інших областях, кількість репресованих українців на Полтавщині була чи не найбільшою

¹² Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни: історіографічні нотатки // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. – 2007. – № 16. – С. 423.

¹³ Ревежук В. Полтавщина в роки радянсько-німецької війни. – С. 5.

¹⁴ Цит. за: Лошицький О. «Лабораторія» – 2: Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937-1937 рр. // *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – 2000. – № 2–4. – С. 125.

¹⁵ Нікольський В. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР // *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – 2000. – № 2–4. – С. 103.

¹⁶ Там само. – С. 84.

(2-ге місце після Чернігівської області). За кількістю репресованих поляків та євреїв Полтавська область посідала 6-те місце серед інших областей.

Незважаючи на проведення індустріалізації, Полтавщина напередодні Другої світової війни залишалась аграрним краєм, саме тому важливо з'ясувати політичні настрої місцевого селянства. Юрій Ніколаєць називає основні чинники, які визначали зміни селянських настроїв в Україні на початку Другої світової війни: прагнення захистити свою землю від загарбників, поразки Червоної армії на початку війни, декларування окупаційною владою змін у системі господарювання та пам'ять про передвоєнні Голодомор і репресії. Дослідник наголошує, що вже в перші дні війни було продемонстровано чітку різницю у ставленні до бойових дій населення різних регіонів: якщо на території Західної України переважали антирадянські настрої і, відповідно, до німців ставились прихильніше, то у Центральній та Східній Україні німців радше сприймали як ворогів, яких швидко переможуть радянські війська¹⁷. Однак не варто робити однозначні висновки. Безперечно, на території Полтавщини були і прихильники, і противники радянської влади; останні зустрічали німців як визволителів.

Разом з тим, не можна погодитися, що вже на початку війни всі місцеві жителі визначилися зі своїми політичними позиціями, як стверджує Ю. Ніколаєць. Початок війни був раптовим і неочікуваним для більшої частини населення України, зокрема Полтавщини. У спогадах багатьох єврейських жителів знаходимо свідчення про те, як спокійно вони жили до початку війни і не підозрювали про стрімке просування німецької армії вглиб території України.

Разом із тим, ми маємо брати до уваги те, що у свідченнях євреїв, які пережили Голокост, довоєнне життя за радянської влади може постати в ідеалізованому вигляді. Нацистська політика щодо єврейського населення була настільки травматичною, що на контрасті з нею життя в Радянському Союзі здавалося сповнене миру та справедливості. Зауважимо і на те, що літніми інформантами часи дитинства та підліткового віку часто зображуються більш благополучними, ніж вони були насправді. Водночас залишається

¹⁷ Ніколаєць Ю. Політичні настрої селян України на початку радянсько-німецької війни (червень 1941 – липень 1941 рр.) // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – 2010. – № 1 (34). – С. 133, 135.

відкритим питання про ставлення етнічних українців до своїх єврейських співмешканців напередодні Другої світової. У свідченнях, якими ми послуговуємося для аналізу передвоєнної ситуації, маємо звернути увагу на соціальне походження автора свідчень, освіту та ставлення до радянської влади.

Євреї, евакуація яких була пов'язана з територією Полтавщини, у своїх свідченнях здебільшого наголошують на позитивних аспектах життя за радянської влади. Наприклад, уродженець Кременчука Єфім Кричевський, який походив із міщанської родини та якому в 1941 р. було 13 років, розповідав: «Ми були впевнені в непереможності нашої доблесної Червоної армії, а в разі війни бойові дії будуть вестися тільки на чужій території. Художні фільми та документальна хроніка ще більше зміцнювали віру в світле майбутнє. Фільм “Чапаєв” знали напам'ять... Літні канікули тисяча дев'яносто першого почалися як завжди щасливо і безтурботно»¹⁸.

Інша жителька Кременчука, Маня Фридман, яка походила із заможної міщанської родини, також згадувала, що було звичайне життя: «Я пам'ятаю дитячі радощі, няню із самоваром... У 1941 році я закінчила сім класів загальноосвітньої школи та подала документи в Кременчуцький педагогічний технікум. А всього через тиждень нашому спокійному й щасливому життю прийшов кінець, почалася війна»¹⁹.

Ці джерела свідчать, що єврейські жителі Полтавщини до приходу нацистів не відчували дискримінації за національною ознакою ані з боку влади, ані з боку односельців. Навпаки, вони були інтегровані в суспільне життя. Показовими є спогади Бориса Есельсона з харківської пролетарської родини, який до школи мешкав у бабусі, у сільській місцевості неподалік Кременчука: «В цій місцевості, в основному, проживало українське населення, а також багато євреїв. Тому багато українців, крім рідної мови, непогано розмовляли на їдиш. Я постійно спілкувався з українськими “хлопцями”»²⁰.

¹⁸ История Ефима Кричевского: <http://www.lost-childhood.com/index.php/evrejskie-bezhentsy/44-efim-krichevskij>.

¹⁹ История Мани Фридман: <http://www.lost-childhood.com/index.php/evrejskie-bezhentsy/43-manya-krichevskaya>.

²⁰ История Бориса Есельсона: <http://www.lost-childhood.com/index.php/shkola-vyzhivaniya/352-eselson-boris>.

Навіть із початком Другої світової війни єврейських біженців з уже окупованих територій місцеві жителі сприймали доволі гостинно, надаючи їм допомогу, а в окремих випадках і тимчасове житло. Про це свідчив виходець із інтелігентної міщанської родини Леонід Хусід, який тікав разом зі своєю мамою із Житомира до Полтави: «Наша мама була вчителькою, її направили в село, неподалік від Полтави. Нас там добре селяни зустрічали, поселили в хату, дали все необхідне. У них в селі не було вчительки і тому вони залишилися дуже задоволені маминим призначенням»²¹.

Місцева влада також намагалася знайти біженцям роботу та житло, адже люди не вірили у те, що німці до Полтавщини дістануться за кілька місяців. Син ідейного комуніста Аркадій Луковський, біженець із містечка Радомишля Житомирської області, згадував: «У Кременчуці нас послали жити в село, назву якого я забув. Прийняли добре. Колгосп надав будинок – глиняна хата під солом'яною стріхою. Я подружився з місцевими жителями, брав читати книги в бібліотеці сільського клубу»²².

На початку нацистського вторгнення у СРСР територія Полтавщини сприймалася місцевими жителями як глибокий тил, саме тому вони не поспішали евакуюватися. Організований вивіз розпочався лише в серпні 1941 р., коли почалися артилерійські обстріли та бої на підступах до Крюкова. Спершу евакуювали сім'ї партійних функціонерів і промислових спеціалістів, які працювали на оборону. Радянські засоби масової інформації не повідомляли про ставлення нацистів до євреїв, а тому люди не підозрювали, що їх чекає. Старше покоління євреїв, які пережили німецьку окупацію під час Першої світової війни, пам'ятало німців як культурну націю, яка жодних розправ над мирним населенням не чинила. Софія Забрамна (Едлін), яка з Полтави виїхала до Краснодара (а її дідусь так і залишився в Полтаві), згадувала, що євреї не бачили сенсу тікати, бо не вірили у злі наміри німців проти них²³. Тому на території Полтавщини залишилося багато євреїв. Приміром,

²¹ История Леонида Хусида: <http://www.lost-childhood.com/index.php/shkola-vyzhivaniya/416-khusid-leonid>.

²² История Аркадия Луковского: <http://www.lost-childhood.com/index.php/shkola-vyzhivaniya/204-arkadij-lukovskij>.

²³ Интервью с Софией Забрамной (Едлин), Украина, 10.07.1997. Интервьюер Елла Орликова // USC Shoah Foundation. – Jewish Survivor. – File 33735.

у Кременчуку до війни проживало понад 20 тисяч євреїв, а після окупації 8 вересня 1941 р. у місті залишилося більше ніж 7 тисяч²⁴.

Отже, багато жителів Полтавщини постраждали від економічних та політичних перетворень у регіоні у міжвоєнний період, що негативно вплинуло на їхнє ставлення до радянської влади. Однак, згідно з джерелами, єврейське населення не відчувало гноблення з боку односельців.

Німецька управлінська структура та політика щодо місцевого населення

18 вересня 1941 р. на територію Полтавської області увійшли німецькі війська й одразу взяли під контроль усе життя. До вересня 1942 р. територія Полтавщини знаходилася під управлінням військової адміністрації, а саме тилової області групи армій «Південь». Вермахт проводив жорстку політику, про що свідчить ряд наказів, виданих у період з осені 1941 по осінь 1942 р.: «Наказ коменданта міста Лубен про розстріл за дії, направлені проти німців», «Об'ява коменданта м. Кобеляки про розстріл за саботаж проти німців», «Розпорядження коменданта м. Полтави про розстріл за неявку на реєстрацію», «Оголошення німецької влади про розстріл за проїзд по залізниці», «З наказу округового інспектора про роботу в полі 10-річних дітей»²⁵.

Райхскомісаріат Україна де-юре було утворено наказом Гітлера 20 серпня 1941 р.²⁶ Як адміністративна одиниця він існував від 20 серпня 1941 р. до 15 листопада 1944 р., а як територіальна одиниця – із 1 вересня 1941 р. до кінця квітня 1944 р.²⁷ Максимальних розмірів райхскомісаріат Україна досяг 1 вересня 1942 р., коли у Кременчуці представники Вермахту передали під керівництво генерального округу Київ розташовані на території Лівобережжя частини тогочасної Київської та всю Полтавську область²⁸.

²⁴ Арад І. Катастрофа євреїв... – С. 255.

²⁵ Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 р.р.). – Полтава, 1947. – С. 33, 39, 42, 44.

²⁶ Гончаренко О., Лисенко О., Першина Т. Система управління окупованих територій України // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. – Київ, 2010. – С. 322.

²⁷ Себта Т. Райхскомісаріат Україна: http://www.history.org.ua/?termin=Rajhskomisariat_U.

²⁸ Там само.

Райхскомісаріату Україна підпорядковувалися генеральні комісари. Генеральний округ Київ очолював Вальдемар Магунія, який написав доповідь про дворічний досвід роботи на цій посаді (травень 1944 р.)²⁹. Генеральним комісарам, своєю чергою, підпорядковувалися гебітскомісари, на яких, на думку В. Лауер, лежав увесь «тягар правління», адже саме вони керували місцевою адміністрацією³⁰. Про те, що ключовою фігурою у нацистському окупаційному апараті став саме такий «бюрократ середнього рангу», зазначав у своїй праці і Рауль Гілберг³¹.

Що ж до практичних заходів окупаційної влади, цікавою є кишенькова брошура «Останній спекулянт» (дату не встановлено, ймовірно, 1941 або 1942 р.), героєм якої є такий собі Микита Торбохват. Він уособлює образ людини, яка займається роздрібною торгівлею, що в тоталітарних неринкових суспільствах називають «спекуляцією». Цей збірний образ має низку негативних рис: наживання на бідних жителях, небажання чесно працювати та виконувати накази німецької армії, опортунізм та егоїзм через ухил від військового обов'язку та мародерство. Ця брошура є важливою, бо відображає проблеми, з якими стикалася спочатку німецька армія, а потім і цивільна адміністрація. Зокрема, проблеми боротьби зі «шкідниками народу», якими вважали всіх місцевих жителів, які займалися мародерством, спекуляцією, саботуванням праці та допомогою «жидобільшовизму». Про такі проблеми зазначали і в інших публікаціях. Приміром, показовим є звернення гебітскомісара, оприлюднене на Полтавщині (дату не встановлено) за назвою «10 000 карбованців нагороди», адресоване, передусім, українським селянам. У зверненні зазначалося, що існує велика проблема: «бандитська наволоч», якою керують «жидобільшовики», псує урожай³². Гебітскомісар пропонував нагороду у 10 тисяч карбованців, або «натурою в цій ціні, або ж наділом землі до 1 гектара» кожному, «хто сповістить про

²⁹ Михайлюк М. Доповідь Вальдемара Магунії як джерело для дослідження нацистського окупаційного режиму в Генеральному окрузі «Київ» (1941–1944) // *Наукові записки НаУКМА*. – 2009. – Т. 91: Історичні науки. – С. 30.

³⁰ *Layer B*. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. – С. 314.

³¹ *Hilberg R*. The Destruction of the European Jews. – New York; London, 1985. – Р. 54.

³² Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. Р-8676, оп. 2, спр. 147, арк. 1.

замах на запаси Вашого харчування, і затриманий буде обвинувачений у замаху та підлягатиме справедливій карі»³³.

У своїх зверненнях до місцевого населення спочатку німецька армія, а потім цивільна адміністрація протиставляла «слухняній» більшості певну ворожу меншість – саботажників, мародерів, спекулянтів або авантюристів, але водночас німці зберігали дистанцію у спілкуванні з місцевим населенням та використовували відповідну риторику. Німецька влада ніколи не ототожнювала «слухняну місцеву більшість» зі «своїми».

У зверненнях 1941 – початку 1942 рр. німці позиціонували себе як визволителів, а далі риторика змінювалася: німці чітко дали зрозуміти, що саме вони є господарями і мають легітимне право володіти усіма суспільними благами. Наприклад, ось що зазначав у наказі гебітскомісар міста Хорола 24 вересня 1942 р.: «Я вказую на те, що кожний шеф району повинен мені передати найкращі меблі і господарські речі з тих, що є в районі... Ні в якому разі не може бути терпимим, щоб українське допоміжне управління або українські мешканці області були краще улаштовані, ніж гебітскомісар і його німецькі співробітники»³⁴.

Також у зверненнях до місцевих жителів на етапі, коли військове командування замінили цивільною адміністрацією, були закиди, що місцеві жителі мають відплатити німцям добром за своє визволення «з-під більшовицького ярма»: «Треба все зробити для того, щоб загоїти рани і страждання, які спричинив цій країні більшовизм. Відбудова вимагає прикладання сил та енергії кожного українця і українки... Українці і українки! Доведіть, що ви варті жертв і зусиль німецьких солдатів!»³⁵.

«Відплатити добром» означало, зокрема, «відпрацювати». Місцевих жителів змушували працювати у «громадських господарствах» або їхати на роботу до Німеччини. Однак багато людей не бажали їхати до чужої країни. Тому, як згадувала жителька Кременчука Людмила Корш, «вночі поліцаї та гестапівці влаштовували облави, щоб виловити місцевих на роботу»³⁶.

³³ Там само.

³⁴ Цит. за: Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 р.р.). – Полтава, 1947. – С. 44.

³⁵ *Дніпрова хвиля (Кременчук)*. – 1942. – 1 вересня.

³⁶ YVA. – M.52. Documentation from Regional Archives in the Ukraine. – File 399. – P. 8.

Отже, Полтавщина два роки перебувала під окупацією: рік – під владою військової адміністрації і рік – під управлінням цивільної адміністрації. Захопивши регіон, німці розпочали пропагандистську роботу. Вона мала декілька векторів, один з яких – завоювати прихильність населення і сформувати образ німецької армії як визвольної. Пропагандистські повідомлення змінювали свою риторику, адже вже у другій половині 1942 р. окупаційна влада позиціонувала себе не як «визволителів», а як господарів краю. Водночас, у повідомленнях до населення були помітні економічні проблеми: спекуляція та нестача продовольства.

*Заходи німців щодо євреїв
та антисемітська пропаганда*

Полтавський регіон був здебільшого сільськогосподарським³⁷, великих промислових об'єктів майже не мав, а ті, що залишилися до приходу нацистів, поспіхом підірвали та зруйнували. Показовою була ситуація у Кременчуці, де концентрувалась найбільша кількість стратегічно важливих промислових об'єктів з усієї Полтавської області. Коли місто почали обстрілювати, зчинилася паніка. Секретар обкому з промисловості Коротченко і секретар обкому із транспорту Бураковський без санкцій обкому КП(б)У і військового командування дали наказ підпалити підприємства, а самі втекли до Полтави³⁸. Отже, єврейське населення Полтавщини вже не мало цінності для німецької влади як робоча сила, що зумовило прискорені темпи вбивств євреїв. Ще одним чинником стала продовольча проблема: нестача продовольства також пришвидшила антиєврейські заходи.

У перші місяці окупації регіону німці намагалися поставити євреїв поза законом і суспільством, а також дискредитувати їх. Історик Михайло Коваль зазначав, що німці намагалися окреслити навколо них своєрідну «смугу відчуження»³⁹. Це виявлялося,

³⁷ Станом на 1 січня 1941 р. на Полтавщині проживали 1 896 383 особи, з них сільського населення – 81,4%, міського – 18,6%. – Цит. за: *Калібовець С.* Спалені села Полтавщини (1941–1943) (за матеріалами розслідування злочинів нацистських окупантів в Україні) // *Українознавство*. – 2013. – № 1. – С. 72.

³⁸ *Ревегук В.* Полтавщина в роки радянсько-німецької війни. – С. 24.

³⁹ *Коваль М.* Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.) // *Український історичний журнал*. – 1992. – № 2. – С. 26.

зокрема, в економічних відносинах: був наказ звільняти всіх «жидів», які ще мають роботу⁴⁰.

Також євреїв дискримінували в суспільних аспектах: виселяли з квартир, переселяли до гетто, вимагали носити розпізнавальні знаки на одязі, примушували займатися певними видами праці⁴¹, забороняли населенню брати шлюб із євреями⁴². Євреям Кременчука, які були загнані до гетто, навіть було заборонено спілкуватися з українцями⁴³. Перші масові розстріли євреїв Полтавщини розпочалися в окремих місцевостях вже у вересні. Наприкінці 1941 – на початку 1942 р. у більшості населених пунктів регіону єврейського населення вже не залишалося (найпізніші поодинокі розправи датуються травнем 1942 р.).

Одним з практичних заходів антиєврейського характеру була антисемітська пропаганда, спрямована на місцеве неєврейське населення – у періодиці, брошурах, агітаційних плакатах та листівках. Зокрема, розповсюджували брошури за назвами «Україна в жидівських лабетах» і «Чому я ворог більшовицької влади».

Брошура «Україна в жидівських лабетах» (1941 р.) пояснювала жителям, хто такі євреї «насправді». У першому розділі євреї постають як вороги всіх народів і расисти: «Жид жидом! Чи він червоний, чи він білий, чи він реакціонер, чи він демократ – дивиться він на себе як на щось вище. Для жидів їхня раса, їхня народність і все, що тільки жидівське, – “від самого Бога”»⁴⁴. У другому розділі брошури йдеться про життя євреїв в Україні й ту величезну «шкоду», яку вони завдавали українцям протягом тисячоліть. Разом з тим, автор підкреслює важливу роль українців у боротьбі проти «жидівства», на чолі якої в різні часи були київські князі, Богдан Хмельницький та ватажки гайдамаків. У третьому розділі розповідається про те, що під час Хмельниччини «жиди» завжди ставали на бік ворогів укра-

⁴⁰ YVA. – M.03. Testimonies Department of the Yad Vashem Archives. – File 6750. – P. 10.

⁴¹ *Курилович К.* Антиєврейська проблематика на шпальтах легальної україномовної преси України за часів німецької окупації: <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/292/antyevrejska-problematyka.html>.

⁴² Amtsblatt des Generalkommissars Kiew. — 1942. — Juni, 20.

⁴³ Kiev Region (Generalkommissariat Kiew) // Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. – Vol. 1–2. – Bloomington; Indianapolis, 2011. – Vol. 2. – P. 1596.

⁴⁴ ДАПО, ф. Р-8676, оп. 2, спр. 2, арк. 3.

їнської національної державності, «бо вони за всяку ціну хотіли загартувати до своїх рук цілу українську націю»⁴⁵. У наступному розділі радянська влада та її органи в Україні ототожнюються з «жидівством», якому приписано всі злочини радянської влади.

Іншого характеру брошура «Чому я ворог більшовицької влади» (дату не встановлено, ймовірно, 1941 або 1942 р.), написана від першої особи, нібито пересічного жителя Радянського Союзу, який із часом дійшов до заперечення більшовизму. У кожному розділі автор описує один із недоліків радянської системи і пояснює, чому він є ворогом більшовизму. Показовими є такі твердження: «Аби спекулянт ніяк не міг розвинути своєї бандитської діяльності, держава продає товари саме за такими цінами, які міг би придумати спекулянт. Спекулянт побитий, громадяни захищені від спекулянта. Оригінальна радянська система, в якій явно відчувається єврейська винахідливість»⁴⁶.

Отже, єврей ототожнюється з радянською владою, а не зі спекулянтами, ба більше, навіть якщо єврей бореться зі спекулянтами, він все одно залишається негативним персонажем, бо він апіорі намагається надурити чесних громадян. У цьому фрагменті також Радянський Союз подано як «великого спекулянта». Червоною ниткою проходить ідея, що радянська влада – «єврейська влада», а Радянський Союз – це держава з тотальним контролем.

Німецька пропаганда апелювала також до травматичного досвіду місцевого населення у проведенні колективізації. Про це свідчить серія карикатур, присвячених колективізації, у газетах окупаційного періоду. Карикатури можна умовно поділити на дві категорії. У першій подано образ «дядька Кліма» – працюючого українця, у якого відібрали господарство, коли почалася колективізація, як пояснює підпис: «Жид в колгосп зацуркував, Номерами описав – Кліма, шапку, гусака, – Ну, хоч плач, – Біда така!»⁴⁷. Тут також бачимо ототожнення представників радянської влади з євреями. У карикатурі є також апелювання до травматичного досвіду голоду, який ще пам'ятали жителі Полтавщини: «Життя з'їхало на пень... Замість їжі – трудодень: З оселедця голова та... ораторів

⁴⁵ Там само, арк. 8.

⁴⁶ Там само, спр. 25, арк. 16.

⁴⁷ Та само, спр. 239, арк. 1.

слова»⁴⁸. Карикатури з другої категорії висміюють суть колективізації: «Земля закріплюється навечно за вами... Але врожай за нами»⁴⁹. Згадано про «жидівське» керівництво, яке визискує працюючих селян.

Німці намагалися використати невдоволення радянською владою, щоб їхній прихід сприймали як акт визволення, підштовхували людей до співпраці. Зокрема, в карикатурах висміювали лякливість «жидівського керівництва», яке тікало від «визвольної» німецької армії⁵⁰.

У періодичних виданнях окупаційного періоду «Голос Полтавщини», «Життя Зінківщини», «Дніпрова хвиля», «Гадяцька газета» знаходимо пропагандистські, псевдоісторичні статті, які пояснювали, чому євреї в усьому винні, наприклад: «Жиди – палії війни»⁵¹, «Советські Ротшільди»⁵², «Європа звільняється від жидів»⁵³. Також у газетах друкували промови Адольфа Гітлера⁵⁴.

Колабораціонізм населення Полтавщини

Визначення терміна «колабораціонізм»

І. Дерейко пише, що терміном «колабораціонізм» позначають лише добровільну співпрацю з окупаційною владою⁵⁵. Тому він не стосується вимушеної співпраці людей, які стояли перед вибором – співпрацювати з нацистами або померти⁵⁶. Термін «співпраця» є ширшим за значенням і означає будь-який вид співробітництва, на томість «колабораціонізм» – це добровільна співпраця з окупаційною владою, дії, спрямовані проти власної держави, її союзників та свого народу⁵⁷.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ *Голос Полтавщини*. – 1942. – 28 червня.

⁵⁰ Там само. – 15 березня, 22 липня.

⁵¹ Там само. – 27 квітня. – С. 1.

⁵² *Дніпрова хвиля*. – 1942. – 15 січня. – С. 3.

⁵³ Там само. – 29 березня. – С. 2.

⁵⁴ *Життя Зінківщини*. – 1941. – 20 грудня. – С. 1.

⁵⁵ *Дерейко І.* Колабораціонізм, поняття: <http://www.history.org.ua/?termin=Kolaboracionizm>.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

У контексті подій Голокосту варто зазначити, що діяльність колаборантів на адміністративному та побутовому рівні часто полягала у конвоюванні, охороні периметра місць страти, доповіданні німецьким управлінням (жандармерії або поліції безпеки та СД⁵⁸) та, в окремих випадках, навіть убивстві євреїв.

Окупаційний режим і колабораціонізм місцевого населення

Гітлер не планував давати українцям у руки зброю, як і іншим слов'янським народам. Однак, як зазначає І. Дерейко, велика різниця між окупованими країнами Європи і СРСР полягала в тому, що нацистські окупаційні інституції на території України не заставляли жодних цивільних органів охорони порядку, за винятком тих, що створили націоналісти⁵⁹. Поліція у країнах Європи була аполітичною громадською службою, тож німцям треба було лише ввести власних представників до керівних структур наявної системи⁶⁰. А в СРСР міліція Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) була повністю інтегрованою в загальну структуру тоталітарного режиму і не могла існувати поза ним⁶¹. Тому німецька влада була змушена давати українцям зброю для підтримання правопорядку, адже не могла забезпечити всі сфери контролю у великих містах та районних центрах, не кажучи вже про невеличкі населені пункти⁶². Тобто німецька влада насамперед мала встановити зв'язок із місцевими жителями та привернути їх на свій бік.

Населення Полтавщини зустріло німців по-різному. Частина населення була готова співробітничати з представниками німецької адміністрації. З місцевих жителів формували «українську допоміжну адміністрацію», створювали районні, міські та сільські

⁵⁸ Місцева поліція формально підпорядковувалася поліції безпеки та СД, але де-факто вона співпрацювала з жандармерією. Див.: Гончаренко О. Правова природа органів місцевого управління цивільної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна»: юридична теорія та окупаційна практика (1941–1944 рр.) // *Сторінки воєнної історії України*. – 2009. – № 12. – С. 152.

⁵⁹ Дерейко І. Локальний вимір колабораціонізму в Райхскомісаріаті «Україна»: еволюція низових поліційних структур у 1941–1944 рр. // *Сторінки воєнної історії України*. – 2012. – № 15. – С. 87.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само. – С. 88.

управи, на чолі з, відповідно, головами районів, міськими бургомістрами та сільськими старостами⁶³.

До компетенції голови районів за часів військової адміністрації належали питання лісокористування, постачання деревини та фінансові податки. Решта питань були у віданні ландвірта – німецького сільськогосподарського управлінця⁶⁴. Дослідники часто вказують на некваліфікованість осіб на цих посадах, адже їх обіймали вчорашні німецькі перукарі, ремісники та комерсанти, котрі не знали, як треба керувати сільським господарством, і часто жорстоко поводитися з українцями⁶⁵. У своїй доповіді В. Магунія також згадує про те, що на «східні території» відправляли осіб, які не знайшли належного професійного застосування у Третньому райху⁶⁶. Він теж вважав неправильним кроком індоктринацію представникам окупаційної влади расової теорії, згідно з якою арійці мають перевагу над слов'янами⁶⁷. Це породжувало зверхне та жорстоке ставлення німецьких управлінців до місцевих жителів і недовіру до окупаційної влади.

В основі колабораціонізму лежали такі мотиви, що є загальними для окупованих теренів: ворожість до радянської влади (через репресії, розкуркулення тощо), меркантильні інтереси (заробітна плата, хабарництво, майно вбитих, отримання владних повноважень), співробітництво з окупантами як стратегія виживання та ін. За наявними дослідженнями, до колаборантів найчастіше належали такі соціальні групи:

- 1) інтелігенція (вчителі, лікарі, священники тощо);
- 2) репресовані та їх родичі (силоміць колективізовані селяни або особи, чії родичі стали жертвами політичних репресій);
- 3) асоціальні елементи (люди з кримінальним минулим, пияки, маргінали);
- 4) радянські військовополонені⁶⁸.

⁶³ Беркгоф К. Жнива розпачу. – С. 50.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 294.

⁶⁶ Михайлюк М. Доповідь Вальдемара Магунії... // Наукові записки НАУКМА. – 2009. – Том 91: Історичні науки. – С. 31.

⁶⁷ Там само. – С. 31–32.

⁶⁸ Гончаренко О. Колаборанти, вбивці, рятівники? Українська поліція у часи Другої світової війни. Лекція на вшанувальному заході у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру, 28 вересня 2016.

Треба розрізняти українські формування, створені під егідою ОУН, і формування (формально «українські»), створені під контролем німецької військової адміністрації. На Полтавщині виникли збройні формування обох різновидів.

Зокрема, у місті Золотоноша за сприяння ОУН(б) у 1941 р. було утворено Українську Козацьку сотню, до якої належали чоловіки, що не були членами комуністичної партії⁶⁹. За мету вони ставили боротися за самостійну Україну, однак коли німецька влада довідалася про їхнє існування, вона одразу заарештувала лідера Буткевича і заборонила носити козакам пов'язки синьо-жовтого кольору⁷⁰. Згодом цю сотню було переформовано в «допоміжну вартову сотню» (точна дата невідома, але відомо, що це відбулося у проміжку між груднем 1941 р. та березнем 1942 р.), що мала охороняти табір військовополонених у місті Золотоноша та конфісковувати у місцевих жителів розкрадене колгоспне і військове майно⁷¹.

В акті, складеному НДК по м. Золотоноша 27 травня 1944 р., є вказівки на те, що українська сотня була присутня як охоронці під час розстрілів у жовтні 1941 р.⁷² Отже, ці військові формування певним чином співпрацювали з окупаційною владою, підтримуючи порядок. Однак немає джерел, які б свідчили, по-перше, про ставлення вояків сотні до німецької влади, а по-друге, про умови (добровільні чи, що ймовірніше, ультимативні), за яких сотню переформували у допоміжну вартову.

І. Дерейко пояснює, що служба у таких військових частинах, створених під егідою ОУН, не давала жодних привілеїв, ані матеріальних, ані кар'єрних. У першій хвилі тих, хто був готовий влитися до лав німецької армії або до формувань, створених ОУН, були прибічники української національної державності, чи, принаймні, люди, які мали підстави ненавидіти радянську владу⁷³.

⁶⁹ Дерейко І. Локальний вимір колабораціонізму... – С. 91.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само. – С. 92.

⁷² YVA. – M.52. Documentation from Regional Archives in the Ukraine. – File 8. – P. 14.

⁷³ Дерейко І. Матеріальне заохочення як метод залучення українців до німецьких збройних сил (1941–1943 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Київ, 2004. – С. 184.

Ці мотиви поділяли і лідери козацьких сотень, утворених за сприяння німецької військової адміністрації на Полтавщині. Одну з них було сформовано у листопаді 1941 р. в селі Лісники Яготинського району. Козацьку сотню очолив Михайло Панченко, якого відпустили з табору військовополонених і який мав антирадянські настрої (або формально їх декларував). Його брат, Яків Панченко, колишній старший лейтенант Червоної армії, очолив таку саму сотню в Яготині⁷⁴. Треба брати до уваги, що, по-перше, сотні були утворені, коли Полтавщина була вже окупованою німцями і перебувала під владою військової адміністрації. По-друге, після передавання влади цивільній адміністрації (1 вересня 1942 р.) ці сотні переформували: Яготинська сотня стала районною поліцією, а сотня з Лісників рухалася разом із німецькими охоронними формуваннями вслід за фронтом на схід⁷⁵. Тож можемо зробити висновок, що ці загони діяли легально, а не підпільно, за погодженням із німецькою військовою адміністрацією.

Учасники цих сотень співпрацювали з німцями у складі поліції або так званих охоронних команд – шуцманшафту. У звіті оперативної розвідки НКВС про діяльність українських націоналістів на тимчасово окупованих територіях (жовтень 1941 р.) є відомості про те, що німецьке військове командування оголосило «про набір добровольців в армію» серед військовополонених у таборах Полтави та Кременчука⁷⁶. Також ішлося про результати набору: було знайдено близько 300 «зрадників», які погодилися служити в цій армії. Їх навчали військовій справі у селах Кременчуцького району⁷⁷.

Німці доволі обережно підходили до питання надання місцевим жителям адміністративних, контрольних або будь-яких інших повноважень. Німецьке керівництво розглядало районні управління винятково як довірених для зв'язку з німецькою владою. Вони мали виконувати вказівки німецької влади та, за потреби, пояснювати їх населенню, але «жодної партійної політики не допускається»⁷⁸. Для

⁷⁴ *Його ж.* Локальний вимір колабораціонізму в Райхскомісаріаті «Україна»: еволюція низових поліцейських структур у 1941–1944 рр. – С. 92.

⁷⁵ Там само. – С. 92–93.

⁷⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 115, арк. 31.

⁷⁷ Там само. – Арк. 31, 32.

⁷⁸ Там само, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 115, арк. 14.

виконання адміністративних функцій призначали лояльних до німецької влади місцевих жителів. Для здійснення розвідки і служби в охоронній поліції німці навчали населення. Зокрема, у Полтаві створили школу для поліцаїв на 40 осіб⁷⁹. Також відомо, що в Полтаві діяли курси гестапо для слухачів-українців, які пройшли певний випробувальний термін на роботі в місцевій поліції⁸⁰. Ці курси готували кваліфікованих розвідників, яких засилали в глибокий тил.

Дослідники виділяють кілька головних мотивів, за якими місцеві йшли на службу в поліцію. Дехто не бажав їхати до Німеччини на примусові роботи або потрапити в табір⁸¹. До того ж дії поліцаїв часто залишалися безкарними. Кадрового потенціалу німецької поліції вистачало лише на те, щоб оформлювати оперативні повідомлення, звіти, давати розпорядження підлеглим⁸². Контролювати все німецька адміністрація не могла, тому поліцаї мали «простір для дій». О. Прусін вважає, що часто у невеликих селах допоміжна поліція мала повну свободу дій стосовно єврейського населення, оскільки вони були єдиним органом, що здійснював контроль і репресивні заходи в цьому населеному пункті⁸³.

У своєму дослідженні генерального округу Київ (куди входила і Полтавщина) О. Прусін виділив три соціально-психологічні типи поліцейських. Перший тип – «політичні активісти», які з ідейних міркувань підтримували заходи німецької адміністрації, хотіли, щоб Радянський Союз програв війну. Вони становили меншість. Другий тип – «ідейні конформісти», які швидко підлаштовувалися під нові політичні умови. Третій тип – «звичайні виконавці». Дослідник стверджує, що люди, яких умовно можна віднести до другого та третього типів, були травмовані радянською системою, підкорялися наказам і не звикли обстоювати свою точку зору⁸⁴.

⁷⁹ Там само, арк. 20.

⁸⁰ Там само, арк. 22.

⁸¹ Прусін А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2007. – № 1. – С. 35.

⁸² Михайлюк М. Доповідь Вальдемара Магунії... // *Наукові записки НаУКМА*. – 2009. – Том 91: Історичні науки. – С. 31.

⁸³ Прусін А. Зазн. праця. – С. 39.

⁸⁴ Там само. – С. 47.

В. Ревегук стверджує, що українська допоміжна поліція була «власним апаратом примусу» для місцевого самоврядування⁸⁵. З цією тезою погоджуємося лише частково. Зауважимо, що некоректно навіть вживати термін «органи місцевого самоврядування» (який насправді є усталеним в історіографії) для позначення діяльності міських, районних і сільських управ, адже джерелом керуючого впливу слугували лише нормативні акти німецьких окупаційних установ, доведені до відома й виконання органами місцевого управління⁸⁶. Той факт, що українська допоміжна поліція не могла де-юре слугувати апаратом примусу, підтверджує наказ командувача 444-ї охоронної дивізії Вермахту про створення української допоміжної поліції (жовтень 1941 р.)⁸⁷. Отже, до функцій української допоміжної поліції належало лише забезпечення порядку в межах старостату, виловлювання злочинних і комуністичних елементів, а ще боротьба зі спекуляцією і порушниками, загородження отруєних колодязів і перевірка якості продуктів на базарах. Окремо в документі зазначено, що «цю організацію слід називати “допоміжною поліцією”, а не міліцією чи службою підтримання внутрішнього порядку»⁸⁸.

Інша справа – це дії допоміжної поліції де-факто. Приміром, у сільській місцевості поліцаї могли навіть самочинно вбити людину, однак офіційно вони не мали повноважень чинити самосуд або інакшим чином вирішувати долю людини. Якщо вони ловили «ненадійних елементів», то мали право лише доправити їх у комендатуру. Однак іноді українська допоміжна поліція, з дозволу німців, власноруч розстрілювала місцевих жителів⁸⁹. Наприклад, жителька Золотоноші Єфросінія Денисенко у своїх свідченнях НДК (27 травня 1944 р.) вказувала, що бачила, як поліцейські Микола Стебліна, Іван Безкровний і Григорій Кайтановський виводили уже роздягнутих людей із тюрми, вели їх до ями і розстрілювали⁹⁰.

⁸⁵ Ревегук В. Полтавщина в роки радянсько-німецької війни. – С. 40.

⁸⁶ Гончаренко О. Правова природа органів місцевого управління... – С. 159.

⁸⁷ Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райсхкомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.). – К., 2012. – С. 145.

⁸⁸ Там само. – С. 146.

⁸⁹ YVA. – M.52. Documentation from Regional Archives in the Ukraine. – File 8. – P. 20.

⁹⁰ Ibid. – P. 20–21.

Отож, ми можемо зазначити, що поліцаї були «старанними» виконавцями наказів, навіть якщо ці накази спонукали їх перевищувати повноваження та вбивати людей.

Окупаційний режим успішно функціонував на території Полтавщини упродовж двох років, а отже, колабораціонізм було налагоджено вдало в усіх сферах: політичній, економічній, пропагандистській, освітній і навіть у церковній⁹¹.

Залучення мешканців Полтавщини до винищення євреїв

Винищення євреїв на території України відбувалося, переважно, шляхом масових розстрілів неподалік від населеного пункту, отже, місцеві жителі здебільшого розуміли, що відбувалося. Багато людей намагалися бути нейтральними, однак це зазвичай не вдавалося, бо євреї часто переховувалися, просилися на ночівлю – тобто намагалися контактувати з місцевими неєвреями, шукаючи порятунку. З іншого боку, влада постійно спонукала місцевих жителів видавати євреїв за винагороду. Тому місцеві жителі мали обирати одну зі стратегій поведінки: бути або «рятівником», або «переслідувачем», або «байдужим»⁹². Роль рятівника могла належати будь-кому із місцевих жителів, навіть тим, які на позір співробітничали з німцями, – поліцаям, старостам, бургомістрам та ін. Про них іти-меться далі.

«Байдужими» були ті місцеві жителі, які з досвіду життя в Радянському Союзі знали, що краще залишатися осторонь будь-яких подій, бо немає впевненості, які наслідки матиме їхня участь для них самих⁹³. Навіть якщо люди бачили, що євреїв збирали та вели на розстріл, били, принижували або навіть розстрілювали, вони залишалися максимально нейтральними. Свідки вбивств євреїв на Полтавщині згадували, як вбивали єврейське населення⁹⁴. Вони

⁹¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 115, арк. 38–42; *Нестеренко В.* Окупаційний режим у військовій зоні окупації України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. – Київ, 2005. – С. 127, 159.

⁹² Інтерв'ю з істориком Андрієм Усачем, 06.08.2016. Інтерв'юєр Андрій Кобалія // Центр дослідження визвольного руху: <http://www.cdvr.org.ua/content/peresliduvachi-ryativniki-ta-baiduzhi-misceve-naselenня-pid-chas-golokostu>.

⁹³ Там само.

⁹⁴ YVA. – M.52. Documentation from Regional Archives in the Ukraine. – File 8. – P. 12.

детально описували, що під час розстрілів робили поліцаї, скільки євреїв розстрілювали за один захід, навіть пам'ятали, які слова кричали євреї перед смертю⁹⁵. Це можна пояснити тим фактом, що німецьке керівництво доволі часто залучало місцевих жителів до копання ям, куди потім падали євреї, закопування могил, сортування одягу.

Житель Пирятина Петро Чепуренко, якого німці змусили закопувати яму після розстрілу, побачив у ній свого сусіда Рудермана і місцевого столяра Сіму – і втратив свідомість⁹⁶. Місцевий житель (ім'я в документі не вказано) єврейського походження, якому вдалося пережити розстріл (дуже часто німці не влучали або лише завдавали євреям ран, тому деяким вдавалося вижити і вибратися із ями⁹⁷), повідомив, що німці під час розстрілів на Полтавщині «укладали» жертв у ями за так званим методом сардин: роздягнених жертв примушували лягати в яму обличчям долілиць на трупи вже розстріляних людей⁹⁸. Дітей, як правило, вбивали методом мазання їм під ніс отрути або просто кидали до рову живими. Відомі також випадки, коли дітям та літнім людям єврейського походження робили ін'єкції морфіну; це, зокрема, призвело до смерті близько 25 осіб у березні 1942 р. в Кобеляках. Показовим є той факт, що ін'єкції робив медичний персонал місцевої лікарні за наказом окупаційної влади⁹⁹.

А переслідувачами переважно були службовці місцевої допоміжної поліції, так звані поліцаї. Вище вже згадано, що більшість поліцаїв без зайвих питань і спротиву виконували свою роботу, навіть якщо йшлося про перевищення повноважень.

З багатьох відеосвідчень євреїв, що зберігаються в Меморіальному музеї Голокосту у Вашингтоні, можна виокремити «типовий» образ поліцає. Це людина, яка до війни проживала у їхньому населеному пункті, була добрим сусідом, але після прихо-

⁹⁵ Ibid. – File 40858-3-227a-b. – P. 4.

⁹⁶ Петр Чепуренко – свидетель пирятинского убийства // Черная книга / Под ред. И. Эренбурга и В. Гроссмана. – Иерусалим, 1980. – С. 63.

⁹⁷ YVA. – M.52. Documentation from Regional Archives in the Ukraine. – File 8. – P. 15.

⁹⁸ Ibid. – File 40858-3-227a-b. – P. 22.

⁹⁹ Kiev Region (Generalkommissariat Kiev) // Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. – Vol. 2. – P. 1595.

ду німців почала видавати знайомих євреїв і членів комуністичної партії німецькій владі, знушалася з людей. Марія Тарасенко із села Синівка згадувала, як її бабусю сильно побив поліцай лише за те, що вона дала своїй онуці (Марії Тарасенко) шматок хліба. Також жінка згадує, як її тричі ловили поліцаї Ященко і Кузьома і вели на біржу праці, щоб відправити на роботу до Німеччини, але жінка тікала¹⁰⁰.

Водночас не можна ігнорувати той факт, що інколи люди йшли в поліцаї, щоби врятувати близьких та односельчан. Вони таким чином намагалися впливати та, за нагоди, пом'якшувати накази, турбуючись про інших людей. Так, Петро Макієвський згадує, як він підмовив свого друга піти в поліцаї, бо, мовляв, «так своя людина буде», яка зможе допомагати місцевим¹⁰¹.

Поліцаї охороняли територію (поки євреї чи інші місцеві жителі копали яму¹⁰²), де німці розстрілювали євреїв, розграбовували їхнє майно¹⁰³ (не лише ті речі, які були при євреях, а й майно в квартирах¹⁰⁴), влаштовували облави (шукали працездатних осіб для вивезення на роботу в Німеччину). У Кременчуку, наприклад, одразу після приходу окупаційної влади військовий комендант наказав переселити євреїв до гетто. Близько трьох тисяч євреїв переселили в казарми у районі Ново-Іванівки. Після їх від'їзду українські поліцаї та місцеві жителі грабували майно, деякі місцеві жителі намагалися загарбати квартири євреїв¹⁰⁵.

Більшість євреїв Кременчука (станом на листопад 1941 р.) вже перебували в гетто, однак частина єврейських мешканців переходили. Допоміжна поліція також створювала й охороняла контрольно-пропускні пункти на вході до гетто. Відомі випадки,

¹⁰⁰ Інтерв'ю з Марією Тарасенко (Кіптенко), Україна, 28.08.2016. Інтерв'юєр Лілія Меєровіч // United State Holocaust Memorial Museum. – Oral History, 2016.276.1. – File RG-50.030*0897.

¹⁰¹ Інтерв'ю з Петром Макієвським, Україна, 06.08.1994. Інтерв'юєр Натан Бейрак // United State Holocaust Memorial Museum. – Oral History, 1995. A.1287.21. – File RG-50.226*0021.

¹⁰² YVA. – P. 21. Ilya Ehrenburg Collection. – File 200. – P. 1.

¹⁰³ Ibid. – M.52. – Documentation from Regional Archives in the Ukraine. – File 400. – P. 4.

¹⁰⁴ Ibid. – File 401. – P. 23.

¹⁰⁵ Kiev Region (Generalkommissariat Kiev) // Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. – Vol. 2. – P. 1596.

коли євреї таємно залишали територію Лубенського гетто і збирали по околицях дрова, а також обмінювали залишки цінних речей на будь-яку їжу у місцевого населення¹⁰⁶.

У роки окупації не лише євреї намагалися уникнути зустрічі з німцями, місцева молодь також не хотіла їхати на роботу до Німеччини. У цих суспільних групах були схожі стратегії поведінки: вони переховувалися у підвалах і на дахах будинків своїх родичів, друзів або й чужих людей, які пускали на ночівлю; при зустрічі з німцями давали неправдиві свідчення. Наприклад, Полтавщиною ходила чутка, що німці дуже бояться інфекційних захворювань, а тому місцеві жителі, зустрівши німців, казали: «Кранк, тиф!» (нім. *krank* – хворий)¹⁰⁷. Коли німці переганяли військовополонених до великого спеціального табору в Кременчуці, Льву Айзену вдалося втекти, він переховувався у місцевої жительки (точну назву села він не пам'ятав, лише зазначив, що воно розташовувалося між Кременчуком і Хоролом). Коли до хати раптом зайшов німець, чоловік удав хворого і сказав: «Кранк, капут!»¹⁰⁸. Німець одразу втратив інтерес і залишив дім. Таким чином людям вдавалося уникати загрози потрапити до комендатури або фізичного знищення.

І євреї, і інші жителі намагалися домовитися із владою (зокрема, з поліціями або старостами) шляхом підкупу, щоб врятуватися бодай ненадовго. Антона Тимошенка мали забрати до Німеччини, однак мати віддала старості корову, і відправку вдалося відстрочити на п'ять місяців¹⁰⁹. П. Макієвський, житель села Нове Життя, згадував, що заможний євреї – власник магазину, декілька разів відкуповувався від поліцаїв, але коли гроші та золото закінчились, його розстріляли¹¹⁰.

¹⁰⁶ Ibid. – P. 1597.

¹⁰⁷ YVA. – M.033 (Testimonies, Diaries and Memoirs Collection). – File 690. – P. 6.

¹⁰⁸ Інтерв'ю з Львом Айзенем, Україна, 02.08.1994. Інтерв'юєр Натан Бейрак // United State Holocaust Memorial Museum. – Oral History, 1995. A.1287.3. – File RG-50.226*0003.

¹⁰⁹ Лахно В. Стратегії поведінки мешканців Полтавської області під час здійснення примусової мобілізації до Третього рейху (1942–1943 роки) // *Український історичний збірник*. – 2011. – № 14. – С. 156.

¹¹⁰ Інтерв'ю з Петром Макієвським, Україна, 06.08.1994. Інтерв'юєр Натан Бейрак // United State Holocaust Memorial Museum. – Oral History, 1995. A.1287.21. – File RG-50.226*0021.

Економічний чинник і питання розподілу матеріальних цінностей виявилися суттєвими у регулюванні поведінки як членів української допоміжної адміністрації, так і місцевих жителів. У доповідях про ситуацію СД і Вермахт регулярно зазначали, що українське населення «вітає жорстокі “акції” проти євреїв»¹¹¹. Важливу роль у формуванні такого ставлення відіграла нестача продовольства. Коли наприкінці 1941 р. в Центрі та на Сході України почався голод, до німецької та української поліції масово і майже щодня почали надходити доноси на євреїв, які переховувалися¹¹². Іноді люди здавали євреїв заради отримання їжі або грошей.

Ми не можемо стверджувати, що ці дані повною мірою стосуються Полтавщини, адже немає точних показників, чи були жителі Полтавщини цілком забезпечені сільськогосподарською продукцією. В. Ревегук зазначає, що великого голоду на Полтавщині під час нацистської окупації не було¹¹³. Євреї свідчили, що все забирали поліцаї¹¹⁴. Про факт вилучення всього продовольства зазначали й інші місцеві жителі. Світлана Домненко згадувала, що «ще до зими 1941 року у листопаді, фашисти забрали з хати все, тобто і заготовлені на зиму продукти і тканину і навіть дрова»¹¹⁵.

Питання розподілу єврейського майна, зазвичай, суттєво впливало на мотивацію української допоміжної адміністрації та фольксдойче і, відповідно, визначало їхні стратегії поведінки. Вони намагалися вислужитися перед німцями і таким чином просунутися соціальною драбиною, або, принаймні, покращити своє матеріальне становище. Щоб продемонструвати лояльність до німецької влади, поліцаї часто вдавалися до жорстоких учинків: учиняли побиття, іноді навіть убивства, доповідали німцям про дріб'язкові порушення, які в подальшому призводили до розстрілу. Зафіксова-

¹¹¹ *Поль Д.* Масове вбивство євреїв України за німецької військової адміністрації і в Рейхскомісаріаті Україна // Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення. – С. 83.

¹¹² Там само.

¹¹³ *Ревегук В.* Полтавщина в роки радянсько-німецької війни. – С. 58.

¹¹⁴ Інтерв'ю з Марією Тарасенко (Кіптенко) // File RG-50.030*0897; Інтерв'ю з Львом Айзенем // File RG-50.030*0003.

¹¹⁵ *Цехмістро Н., Домненко В.* Окупаційний режим на Хорольщині: за свідченнями очевидців подій // 1941-й рік на Полтавщині: людський вимір трагедії та героїзму / Редкол.: Ю. Вільховий, І. Міщенко (відп. ред.), Л. Пашко та ін. – Полтава, 2011. – С. 92.

но випадок, коли чоловік, якого вели під конвоєм поліцаїв після роботи на полі, передав жінці качан кукурудзи. Поліцай повідомив про це німцеві, який розстріляв цього чоловіка¹¹⁶.

На Полтавщині, як і в інших регіонах райхскомісаріату Україна, всі процеси, пов'язані зі знищенням євреїв, були зведені до єдиного алгоритму. Як правило, за день-два до акції на дошках вивішували наказ для євреїв з'явитися до певного місця (площа, окрема вулиця), маючи при собі цінні речі та теплий одяг. Людей вводили в оману, кажучи, що перевезуть на роботу до іншого міста абощо. Коли євреї збиралися, у них одразу забирали всі цінні речі. Поліцаї також обшукували їхні квартири (сільські старости або міські бургомістри мали списки із зазначенням адрес євреїв)¹¹⁷. Усе награбоване майно зазвичай розподіляли між поліцаями та фольксдойче. Останніх німці цінували не лише через расову належність, а й тому, що вони знали і німецьку, і українську мови й могли бути перекладачами.

Окремої уваги заслуговує роль сільських старост у діяльності української допоміжної адміністрації та подіях Голокосту. У фонді листів до Іллі Еренбурга у музеї Катастрофи «Яд Вашем» знаходимо лист, у якому йдеться про єврейку, лікарку-гінеколога Любов Лагман, яка до окупації мешкала у селі Сорочинці разом із донькою¹¹⁸. Під час окупації місцеві жителі довгий час її переховували. У сусідньому селі Михайлики у дружини старости були важкі пологи. Лікарка, ризикуючи життям, прийняла пологи, врятувавши жінку і дитину. Однак після цього староста повідомив німцям, що в його будинку перебуває єврейка, і її разом з донькою розстріляли¹¹⁹.

Цей приклад дає підставу припустити, що часто на посаду старости обирали людей, які лояльно ставилися до окупаційної влади або й цілком схвалювали її дії щодо єврейського населення. Цю тезу підтверджують свідчення Йосифа Фішера, жителя Пирятина: «Старостатом відав українець за походженням і за прізвищем Ко-

¹¹⁶ Там само. – С. 91–92.

¹¹⁷ Kiev Region (Generalkommissariat Kiev) // Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. – Vol. 2. – P. 1584.

¹¹⁸ YVA. – M.03. Testimonies Department of the Yad Vashem Archives. – File 3951. – P. 3.

¹¹⁹ Ibid. – P. 4.

заков. Це був чоловік, який сидів довгий час в тюрмі, людина, яка з ненавистю ставилася до всього єврейського»¹²⁰.

Відступаючи, радянська армія зруйнувала на Полтавщині всі шляхи сполучення, зокрема, і стратегічно важливий крюківський міст, для відновлення якого використовували євреїв¹²¹. Міський голова Кременчука розмістив близько 1100 євреїв у таборі для військовополонених і примушував кількасот євреїв щоденно працювати¹²². Жителька міста Новоіванівки Валентина Страх у своїх свідченнях зазначала, що її знайомий єврей Каневський втік з табору, розташованого неподалік від міста. Він розповів жінці, що їх кожного дня виганяли на важкі фізичні роботи¹²³.

Використання євреїв для відбудови шляхів сполучення не було масовим, однак це явище свідчило про тяжке становище німецької адміністрації. Для налагодження всіх справ на окупованих територіях німцям не вистачало підтримки місцевого населення та праці військовополонених. Про проблеми в реалізації німецької політики щодо євреїв на Полтавщині свідчить те, що вони в деяких населених пунктах не змогли укомплектувати гетто. Наприклад, у місті Лохвиці євреям дозволили жити у своїх довоєнних будинках і квартирах¹²⁴.

Постаті поліція, бургомістра, сільського старости не можна трактувати як однозначно негативні, адже одні рятували, інші – навпаки. Поліцаї здебільшого не брали участь у розстрілах євреїв, однак забезпечували цей процес, ба більше, часто і розшукували євреїв. Натомість місцеві жителі, які не мали стосунку до німецької адміністрації, так чи так були втягнуті в події Голокосту. Більшість людей знали про заходи німецької влади, але намагалися триматися осторонь. Така модель поведінки почасти була зумовлена досвідом життя в Радянському Союзі.

¹²⁰ Ibid.

¹²¹ Kiev Region (Generalkommissariat Kiev) // Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. – Vol. 2. – P. 1596.

¹²² Антірік А. Знищення та праця: євреї і Транзитний шлях IV в Центральній Україні // Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / За ред. Р. Брандона, В. Лауер. – К.: Дух і Літера, 2015. – С. 282.

¹²³ YVA. – M.52. Documentation from Regional Archives in the Ukraine. – File 399. – P. 6.

¹²⁴ Kiev Region (Generalkommissariat Kiev) // Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. – Vol. 2. – P. 1585.

Однозначно визначити, що штовхало людей на співпрацю з окупантами, неможливо за браком джерел. Меркантилізм, ідейні переконання, травматичний досвід минулого – певно, у тих чи тих комбінаціях, ці чинники були основними. Вступивши до лав поліцаїв, чоловіки мали шанс отримати реальні вигоди, а саме: можливість збагачення (вища заробітна плата, одяг, майно вбитих, хабарі) і протекцію німецької окупаційної влади. Евакуйовані євреї Полтавщини свідчили, що, повернувшись до своїх квартир, побачили їх у неушкодженому стані, адже там під час панування окупаційної влади мешкали сім'ї поліцаїв¹²⁵. Тобто останні отримували не лише дрібне майно євреїв, а в деяких випадках навіть і житло.

Незгодні з окупаційною владою

Загальна опозиція нацистській владі

Населення Полтавщини неоднозначно поставилося до приходу німців. К. Беркгоф подає детальний опис подій у Лубнах зі слів очевидця. Коли 13 вересня 1941 р. прибули німці, люди не зустрічали їх із «хлібом-сіллю». Однак населення, зазначав він, «не засмучене, не боїться і розглядає прибульців дуже прихильно. Німці досить приязно частували дітей і настирливіших із-поміж дорослих ситною локшиною із січеним м'ясом»¹²⁶. Як уже згадано, частина населення прихильно зустріла німців, інші – вороже, однак більшість мала вичікувальну позицію.

Місцеве населення намагалося протидіяти німецькій владі. Жителі Полтавщини досить часто підривали плани німців, про що є згадки як в окупаційних газетах, так і в таємних радянських зведеннях. Також у повідомленнях командирів німецької дивізії та комендантів до місцевого населення за листопад 1941 р. зазначалося, що частими були випадки переховування партизанів та інших «ворожих агентів»: «Частина населення до цього часу не зрозуміла всієї важливості бандитів, які іменують себе партизанами, приховує їх у себе»¹²⁷. Траплялися саботування наказів і порушення дис-

¹²⁵ YVA. – М.03. Testimonies Department of the Yad Vashem Archives. – File 6750. – Р. 6.

¹²⁶ Беркгоф К. Жнива розпачу. – С. 33.

¹²⁷ Цит. за: Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 р.р.). – С. 34.

ципліни: «Меюсь Пантелеймон не повернув награбованих речей. Він також підбурював населення, щоб не працювало і, крім цього, перехоплював зброю»¹²⁸.

Порушували робочу дисципліну і сільські старости та керівники громадських господарств. Вони «неякісно» та «несвоєчасно» виконували накази районних управ, «покривали» своїх односельців від сплати податків.

Як було зазначено, люди переховували у себе вдома партизан. Однак залишається відкритим питання про кількість партизан і ефективність їхньої боротьби на Полтавщині. В. Гриневич вказує на ідеологічну заангажованість міфу про партизан: партійне керівництво ставилося до них під час війни як до «бандитського елемента», який протиставляли дисциплінованій Червоній армії. А вже після закінчення війни в історіографії було актуалізовано важливість партизанської теми¹²⁹.

У джерелах іноді знаходимо неправдиву пропагандистську інформацію. До прикладу, за свідченнями Марії Глушко, тилової інформаторки ЦК КП(б)У, наведеними у стенограмі-інформації (точну дату не вказано, імовірно, це період з жовтня 1941 р. по березень 1942 р.), місцеве населення Полтавщини не бажало добровільно йти в поліцаї, тож німці примусово призначали на ці посади чоловіків і хлопців, непридатних для служби в поліції, тобто таких, що не відповідали певним критеріям¹³⁰. У цьому ж документі йдеться про те, що у селі Веприк Гадяцького району німцям були потрібні 112 поліцаїв (через те, що у прилеглих лісах діяло багато партизан), добровільно вступили до лав поліцаїв лише 18 чоловіків, решту 94 німці призначили примусово¹³¹. Щодо достовірності наведеної у цьому документі інформації є сумніви, а саме стосовно визначеного співвідношення між тими, хто бажав вступити до лав поліцаїв, і тими, кого призначили силоміць.

В. Лауер, досліджуючи Житомирщину, дійшла висновків: у німців не було труднощів із пошуком українців для призначення на

¹²⁸ Цит. за: Там само. – С. 33.

¹²⁹ Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни: історіографічні нотатки // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. – 2007. – № 16. – С. 407.

¹³⁰ YVA. – М. 41. Archives in Belarus. – File 3659. – Р. 6.

¹³¹ Ibid. – Р. 7.

адміністративні посади. Щодня до сільських комендантів або міських урядів з працевлаштування приходили місцеві жителі з надією знайти роботу¹³².

Отож, документ радше слід трактувати як пропагандистську інформацію, що мала підтверджувати нескореність і активний опір місцевого населення. Нам не вдалося знайти жодного офіційного підтвердження того факту, що поліцаїв на території Полтавщини призначали примусово. Натомість у донесенні (кому воно належить, у документі не зазначено) «про службове засідання з начальниками військової адміністрації», що відбулося у Кременчуку 8 травня 1942 р., зазначено, що кількість української допоміжної поліції перевищувала потрібні норми. Рекомендували скоротити чисельність «цих формувань і відправити частину з них у резерв»¹³³.

Джерела засвідчують, що частина місцевих мешканців допомагала партизанам та іншим «ворожим елементам» (так у німецьких документах називали євреїв). За надання такої допомоги німці не лише розстрілювали запідозрених осіб, а й спалювали цілі населені пункти. Зокрема, у повідомленні командира німецької дивізії (від 28 листопада 1941 р.) йдеться про спалення сіл Баранівка і Обухівка за допомогу партизанам¹³⁴. В інших населених пунктах Полтавщини німецька влада також погрожувала розправою за допомогу. Наприклад, у зверненні до населення Хорольського гебіту (документ пошкоджений, дати немає) було зазначено: «Жидівсько-большевицький ворог всіма засобами намагається залишитися в живих... Я категорично вказую на те, що вся сім'я заплатить своїм життям, якій буде доведено, що один з її членів: а) пустив приїжджого переночувати, не повідомивши перед цим бургомістра; б) в будь-який спосіб сприяв приїжджому, чи то через підтримку харчами, чи то через передачу документів, чи то через подачу відомостей»¹³⁵.

¹³² Цит. за: *Лавр В.* Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. – С. 74.

¹³³ YVA. – М.53. The Central State Archive of the Chief institutions of power in Ukraine. – File 238. – Р. 4.

¹³⁴ Цит. за: Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 р.р.). – С. 35.

¹³⁵ ДАПО, ф. Р-8676, оп. 2, спр. 167, арк. 1.

Як бачимо, німці застосовували принцип колективної відповідальності за злочин однієї людини, причому за будь-які порушення. Наприклад, якщо людина не з'являлася на примусові роботи, то з житла негайно виселяли всю її сім'ю¹³⁶. Отже, частина мешканців Полтавщини протидіяла заходам німецької адміністрації та порушувала встановлені правила, навіть чинила збройний опір. Тому представники окупаційного режиму жорстоко карали населення.

Цілеспрямована допомога євреям

Згідно зі статистичними даними Меморіалу «Яд Вашем», станом на 1 січня 2017 р. в Україні офіційно зареєстровано 2573 Праведники народів світу¹³⁷. Однак багато людей, які надавали допомогу, вже померли, а дехто не бажає згадувати той травматичний досвід, що ставить під сумнів повноту статистичних даних.

Важливо відзначити, що кількість Праведників не відображає повний обсяг допомоги, що надавався євреям з боку неєврейського населення. Відповідні критерії «Яд Вашем» є досить жорсткими, зокрема, має бути живим той, кого врятували, або свідки порятунку. Саме тому можна припустити, що далеко не всі ті, хто рятував євреїв, охоплені цією статистикою. Потрібно враховувати низку чинників, які суттєво впливали на кількість врятованих. Ідеться про різну кількість євреїв серед місцевого населення, різні способи «остаточного розв'язання» єврейського питання, форми адміністративного управління, історичні традиції, ступінь інтеграції єврейського населення у суспільне життя населення міста чи села, ставлення нацистів до населення, а разом із цим, і ступінь небезпеки для тих, хто допомагав євреям тощо¹³⁸.

Як уже згадано, окупаційна влада ще до приходу на територію Полтавщини погодила дії щодо євреїв: знищувати всіх, незалежно від віку та статі. У джерелах знаходимо лише кілька випадків на території Полтавщини, коли професія та кваліфікація єврея вплинули на відстрочення вбивства або давали якісь переваги над

¹³⁶ Цит. за: Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 р.р.). – С. 48.

¹³⁷ Праведники народів світу – за країнами та національною приналежністю рятівників. Статистичні дані станом на 1 січня 2017 р.: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp#details>.

¹³⁸ Коментарі до статистики Праведників народів світу: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp#details>.

співвітчизниками¹³⁹. Зокрема, євреям дозволяли працювати за межами районів, за якими вони були «закріплені»¹⁴⁰. У рапорті фельдкомендатури Кременчуцького району за період з 15 жовтня по 15 листопада 1941 р. читаємо: «Кременчук майже очищений від євреїв. Два лікарі-єврея залишені для лікування місцевого населення»¹⁴¹. Й. Фішер, житель Пирятина, свідчив, що його батько, кваліфікований механік, отримав спеціальний пропуск, що давав йому змогу як переміщатися територією гетто, так і виходити за його межі¹⁴².

Історії Праведників народів світу є цінним джерелом, адже кожна з них – це досвід порятунку життя в жорстких умовах. Разом з тим, важливо пам'ятати, що в той час допомогу надавали не лише ті, кого згодом було визнано Праведниками. Саме тому ми спочатку проаналізуємо історії осіб, яким було надано це звання, а потім звернемося до свідчень людей, які допомагали, але відзначеними не були.

Слід також зазначити, що в одній історії порятунку може йтися про протилежні стратегії поведінки місцевих жителів.

Нині в Полтавській області офіційно зареєстровано 38 осіб¹⁴³, яким надано звання Праведників народів світу. Розподілимо їх за видами допомоги, яку вони надавали євреям:

- 1) надання притулку та допомога в пошуку притулку;
- 2) надання предметів першої необхідності;
- 3) надання неправдивих свідчень;
- 4) надання або сприяння отриманню фальшивих документів;
- 5) своєчасне інформування євреїв про заходи окупаційної влади щодо них;

¹³⁹ Натомість у дослідженні Богдана Зека «Голокост в окупованому Луцьку у 1941–1942 рр.» знаходимо факти про те, що під час масштабної акції зі знищення євреїв у перші дні окупації із 4 тисяч євреїв було відібрано близько тисячі майстрів, яких відпустили додому.

¹⁴⁰ Kiev Region (Generalkommissariat Kiev) // Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. – Vol. 2. – P. 1585.

¹⁴¹ *Апад И.* Катастрофа евреев... – С. 255.

¹⁴² YVA. – M.O3. Testimonies Department of the Yad Vashem Archives. – File 3951. – P. 3.

¹⁴³ Yad Vashem. - The Righteous Among The Nations. / Електронний ресурс: <http://db.yadvashem.org/righteous/nameList.html?place=Poltava&rescue=&gender=&language=en>, відвідано 09.12.2017.

6) інші види допомоги (вихрещення євреїв, організація втечі тощо). До цієї категорії ми віднесли види допомоги, які не часто траплялися на території Полтавщини.

Важливе значення мало те, чи були євреї місцевими жителями, чи евакуйованими з інших територій, чи втекли з полону. До євреїв-земляків ставлення було, звісно, кращим, адже місцеві євреї були інтегровані в суспільне життя полтавців.

Надання притулку – це найпоширеніший і найнебезпечніший вид допомоги, бо він передбачав зазвичай перебування євреїв у будинках, а рятувникам потрібно було швидко реагувати на будь-які дії окупаційної влади. Небезпека була з боку не лише німецької влади, а й місцевих жителів, сусідів, які часто видавали євреїв. Прикладом може бути історія сім'ї Олексія та Анни Іванют, що мешкали в селі Корсунівка Сінчанського (нині Лохвицького) району Полтавської області. Вони переховували лікарку єврейського походження Ципу Шерман. Місцевий священник почав підозрювати, що Ципа – єврейка, і вимагав, щоб вона приєдналася до церковного хору, погрожуючи, що видасть її німецькій владі. Тієї ж ночі жінка втекла¹⁴⁴.

Показовою є історія порятунку Марії Букіної та її сина, євреїв із міста Пирятина. Марія була продавцем у магазині і мала дружні стосунки з іншими жителями міста. Після окупації Пирятина євреїв переселили до гетто, Марію із сином також. Їм вдалося уникнути розстрілу. Євдокія, близька подруга Марії, довгий час переховувала їх у себе вдома. Всі місцеві жителі знали, що в домі жінки живуть євреї, але ніхто їх не видав¹⁴⁵.

Єнту Шаталович із трьома дочками переховувала у себе Анна Сторчак у місті Ромодан Миргородського району. Жінці вдалося врятуватися під час масових розстрілів євреїв у парку біля залізничці. Вона з дітьми переховувалася два роки, бо місцеві жителі думали, що Єнту розстріляли ще у вересні 1941 р.

Як бачимо з наведених історій порятунку, прихильність людей мала важливе значення при наданні допомоги. Історія Марії

¹⁴⁴ Історія сім'ї Олексія та Анни Іванют, які врятували Ципу Шерман // YVA. – Ф. М.31. – File 2/6386: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4035593>.

¹⁴⁵ Історія Євдокії Коверди, яка врятувала Марію Букіну та її сина // YVA. – М.31. – File. 2/9111: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4015791>.

Робської є прикладом того, як дружні взаємини допомогли отримати протекцію високопоставленого чиновника. Дівчина на початку війни навчалася в Одесі, однак вирішила повернутися до Полтави, що вже була окупованою. Місцеві жителі порадили їй звернутися на біржу праці. Там дівчина під час розмови з поліцаєм назвала ім'я знайомого, який до війни був адвокатом, а тепер став начальником поліції. Поліцай відвів Марію до Олексія Маковея, який впізнав дівчину і поселив у своїй родині Варі. З цієї квартири Олексій Маковей вигнав євреїв, коли почав служити в поліції¹⁴⁶. Як бачимо, начальник мав подвійні стандарти. Він не лише надав житло Марії, а й допоміг отримати посаду санітарки в пологовому будинку під Полтавою.

Звісно, рятуючи євреїв у своїх помешканнях, люди *надавали їм предмети першої необхідності*, тобто їжу та інші необхідні речі. Показовою щодо цього є історія порятунку Нухима Верещацького, адже йому протягом досить тривалого часу надавалися всі предмети першої необхідності, у тому числі – житло, одяг, їжа. Сім'я Нухима загинула в гетто в Кам'янці, він та його брат Яків вирішили тікати і розділилися, Яків невдовзі загинув. Нухим прийшов до села Ряске Машівського району Полтавської області, бо чув, що тут можна було влаштуватися на тимчасову роботу. Хлопець прийшов до старости і назвався Андрієм Іванченком, сказав, що його батько був українцем, а мати єврейкою, бо треба було якось пояснити обрізання. Староста Ілля Веприцький наказав про це нікому не розповідати і запропонував залишитися у нього вдома і допомагати дружині Орині по господарству.

Це був винятковий випадок, адже староста переховував німецького єврея, із яким не мав дружніх стосунків напередодні війни. Старости співробітничали з німецькою владою, яка їх, власне, і призначала. Досить важко дослідити мотивацію дій Веприцького. Можливо, порятунок єврея був для старости та його дружини особистим протестом проти панування окупантів. Деякі люди, які лояльно ставилися до нацистської влади, поділяли далеко не всі її настанови та допомагали євреям.

У багатьох історіях згадано про те, що місцеві жителі пускали євреїв на ночівлю або давали їм їжу. Суспільні настрої різко зміни-

¹⁴⁶ YVA. – M.O3. Testimonies Department of the Yad Vashem Archives. – File 6750. – P. 6.

лися у 1942 р. Якщо 1941 р., за свідченнями Дмитра Мироненка (ім'я до війни – Мортко Хаймович Заславський), переночувати пускали чи не в кожній хаті, то в 1942 р. – лише у третій-четвертій¹⁴⁷. Респондент пояснює це тим, що на території Харківської та Донецької області почався голод, і люди, які працювали в шахтах, поверталися додому через Полтавську область. Тобто, окрім євреїв, тимчасового прихистку шукали люди, які йшли з однієї області до іншої¹⁴⁸. На це було кілька причин, по-перше, Харків був великим промисловим містом, багато робітників були немісцевими, і серед людей побутувала думка, що в селі легше буде прогодуватися. По-друге, у 1942 р. потік людей через Харківську та Полтавську область збільшився, бо саме тоді для багатьох людей, які хотіли добратися до Полтавщини чи йти вглиб території України, далі від лінії фронту, склалася сприятлива ситуація. Річ у тім, що з переміщенням лінії фронту в напрямку Воронежа та Сталінграда в багатьох населених пунктах Харківщини німецьких комендантів відправляли з німецькими частинами, що наступали¹⁴⁹. Тобто на Харківщині залишилися бургомістри, старости й допоміжна поліція, що формувалися із місцевих жителів, а також незначна частина харківської поліції та СД¹⁵⁰. Послаблення контролю давало можливість пройти Харківщину та потрапити до сіл Полтавщини, врятуватися від голоду або дістатися тилу.

Д. Мироненко багато разів ночував разом із цими людьми – зокрема, робітниками, які хотіли втекти з Харківщини. Зазвичай вони об'єднувалися у групи і займали на ніч якусь покинуту хатину. Серед них побутувало поняття «ходити бомбити», тобто ходити по хатах і шукати їжу¹⁵¹. Зростання кількості людей, які шукали собі

¹⁴⁷ Інтерв'ю з Дмитром Мироненко (Мортко Хаймович Заславський), Україна, 01.08.1994. Інтерв'юєр Натан Бейрак // United State Holocaust Memorial Museum. – Oral History, 1995. – А.1287.24. – File RG-50.226*0024.

¹⁴⁸ Там само.

¹⁴⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23. Ч. 1, спр. 124, арк. 64.

¹⁵⁰ Радченко Ю. «Його чоботи та есесівська форма були забризкані кров'ю...»: таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова (1941–1943 рр.) // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2001. – № 2 (10). – С. 53.

¹⁵¹ Інтерв'ю з Дмитром Мироненко (Мортко Хаймович Заславський), Україна, 01.08.1994. Інтерв'юєр Натан Бейрак // United State Holocaust Memorial Museum. – Oral History, 1995. – А.1287.24. – File RG-50.226*0024.

притулку, а також каральні заходи з боку німецької влади призвели до того, що місцеве населення Полтавщини дедалі рідше пускало їх до себе на ночівлю.

Надання неправдивих свідчень

Цей вид допомоги надавали люди, які перебували на службі у німецької влади, адже інформація з їхніх вуст мала більший вплив. Наприклад, старости сіл, котрих призначали переважно з місцевих жителів, використовували своє службове становище, щоб врятувати євреїв. У джерелах згадано кілька випадків, коли старости приходили до Хорольського табору, підкуповували німецьку адміністрацію і забирали нібито жителів свого селища (часто це були люди, яких староста вперше бачив). Саме таким чином врятувався єврей Абрам Резніченко. Одного разу староста прийшов, домовився з адміністрацією і запитав: «Хто лохвицькі?». Абрам також підняв руку, і староста його визволив. Чоловік зазначав, що за 3,5 місяця, що він провів у Хорольському таборі, старости з різних районів Полтавщини час від часу приходили і викупували в адміністрації «своїх односельців».

Старости також могли впливати на склад контингенту, який відправляли до таборів. За свідченнями П. Макієвського, який тікав із Черкас і опинився у селі Нове Життя, староста цього села не дозволяв відправляти деяких людей до табору в Хорол або Золотоношу. Він рятував таким чином і дітей приятелів, і людей, яких він знав¹⁵². Можливо, тут відігравали роль і економічні чинники, бо староста мав забезпечувати економічний благоустрій села і залишав старанних працівників для роботи в колгоспі¹⁵³.

Наведемо ще один приклад. До вже згаданого старости села І. Веприцького (який переховував вдома єврея) прийшов на обід німецький комендант. Він звернув увагу на зовнішність Нухима і почав розпитувати про нього. Староста збрехав, що хлопець – циган.

¹⁵² Інтерв'ю з Петром Макієвським, Україна, 06.08.1994. Інтерв'юер Натан Бейрак // Ibid. – А.1287.21. – File RG-50.226*0021.

¹⁵³ За німецької цивільної адміністрації для позначення форми сільськогосподарського підприємства вживали словосполучення «громадські господарства», однак у пам'яті людей, які пережили Голокост, залишилася назва «колгосп», тому далі ми оперуємо цим поняттям, цитуючи або передаючи зміст свідчень очевидців.

Більше німець хлопцем не цікавився. Нухим Верещацький залишався у рятівників до звільнення села у серпні 1943 р.¹⁵⁴

І ще прикметний факт з історії М. Букіної (наведеної вище), яку врятувала подруга. Євдокія Коверда вийшла до місцевих поліцаїв і німця (ім'я не вказано), коли ті збиралися розстріляти Марію разом із іншими євреями, і почала доводити, що Марія та її син не є євреями. Хоч як це дивно, німець повірив і віддав наказ вивести Марію та сина з оточення¹⁵⁵. Тобто неправдиві свідчення допомогли врятувати Марію та її сина.

Надання або сприяння в отриманні фальшивих документів

Наведемо приклад, коли місцеві жителі через знайомих намагалися зробити фальшиві документи, щоб допомогти євреям врятуватися. Феню Черняховську та її дочку Людмилу рятували троє людей, двоє з яких вороже ставилися до радянської влади. До Корнія Лященка, котрий мешкав у селі Савенки Козельщинського району, приїхав син із дружиною Фенею та дочкою. Корній звернувся до Єфросинії Дроб'язко, яка працювала у відділі реєстрації поліцейського відділку у сусідньому селі Короп, з проханням підробити документи для невістки. У 1930-х радянська влада репресувала одного із синів Корнія і чоловіка Єфросинії¹⁵⁶, тож, напевно, саме тому Єфросинія пішла працювати до поліції. Жінка вкрала із поліцейського відділку пустий бланк, заповнила його на вигадане ім'я українки і передала документи Ф. Черняховській. Пізніше, щоб керівництво не помітило нестачу, Дроб'язко влаштувала у відділку пожежу.

Історія порятунку Раїси Бураковської та її матері Асі Абрамівни також пов'язана з фальшивими документами. Жінки втекли з Полтави і вони потрапили у дім до Тетяни Руснак. Брат цієї жінки (ім'я

¹⁵⁴ Історія сім'ї Іллі та Орїни Веприцьких, які врятували Нухима Верещацького // YVA. – М.31. File 2 /11489: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=6851080>.

¹⁵⁵ YVA. – М.52 Documentation from Regional Archives in the Ukraine. – File 8. – Р. 3; File 399. – Р. 6.

¹⁵⁶ Історія Лященко Корнія, який врятував Черняховську Феню та Черняховську Людмилу // YVA. – М.31. File 2/7447: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4016203>.

Раїса не пам'ятала, як і назву села, в якому вони жили) сказав матері Раїси, що багато таких, як вони (тобто євреїв), нещодавно розстріляли, і що єдиний спосіб врятуватися – це перейти лінію фронту у Харківській області. Він пояснив приблизно, куди треба йти, і вклеїв фото Асі Абрамівни у паспорт своєї сестри. Жінка згадувала, що вони пройшли з цим паспортом досить велику відстань і не викликали підозри у німців¹⁵⁷. Це єдиний випадок, який ми знайшли у проаналізованих документах, коли місцеві жителі віддали євреям свій документ і допомогли його сфальсифікувати.

У джерелах також є свідчення про те, що українці – представники місцевої адміністрації надавали допомогу шляхом *інформування євреїв про небезпеку*. Наприклад, євреям Пирятини таємно допомогла дівчина Ліда, котра працювала в німецькій комендатурі (Й. Фішер, який описав цей випадок, у той час був дитиною і не запам'ятав її прізвище). Ліда таємно повідомила батька Йосипа і ще кількох євреїв про те, що німці разом з місцевими поліціями збираються незабаром усіх розстріляти¹⁵⁸. Саме завдяки вчасному повідомленню про розстріл Й. Фішеру вдалося втекти і вижити.

Такі випадки траплялися рідко, адже ризик був дуже великий. Ще один схожий випадок на території Полтавщини – історія порятунку Аврелія, Раїси та Леніни Клоц, євреїв із Воронежа, які втекли із місцевого гетто і прийшли до Полтави. Хлопець влаштувався на завод і там познайомився із Наталею Філянською, місцевою жителькою, яка і вирішила допомогти єврейській родині. Наталя через шкільних друзів-поліцаїв завжди завчасно дізнавалася про облави, які готувались. Дівчина переводила сім'ю Клоц з одного укриття до іншого і слідувала за тим, щоб у них завжди було все необхідне для прожиття¹⁵⁹.

У деяких випадках місцеві жителі свідомо йшли у поліцаї, але не з метою допомоги німцям, а щоб інформувати людей (принай-

¹⁵⁷ Історія Тетяни Руснак, яка врятувала Асю та Раїсу Заславських // Ibid. – Ф. М.31. – File 2/7484: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4017273>.

¹⁵⁸ YVA. – М.03. Testimonies Department of the Yad Vashem Archives. – File 3951. – Р. 4.

¹⁵⁹ Історія Наталі Філянської, яка врятувала сім'ю Аврелія, Раїси та Леніни Клоц // YVA. – М.31. – File 2/7250: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4014833>.

мні друзів і родичів) про ворожі заходи і за змоги рятувати їх¹⁶⁰. Був і такий вид допомоги, як *вихрещення євреїв*. Наприклад, бургомістр Кременчука Синиця-Верховський намагався таємно вихрестити групу євреїв, однак його викрили і стратили¹⁶¹. У звіті айнзацгруп від 6 березня 1942 р. зазначено: «Бургомістр уповноважив головного священика, протоієрея Романського, хрестити євреїв, яких він вибрав, і давати їм християнські імена»¹⁶².

Важко визначити однозначно, що саме мотивувало рятівників: потреба дотримуватися загальнолюдських та християнських цінностей, неприйняття окупаційної влади (допомога євреям як протест проти встановленого порядку), нерозуміння, за що євреї заслужують на таке ставлення, родинні або дружні зв'язки. Для ґрунтовнішого дослідження цього питання бракує джерел особового походження.

Висновки

На Полтавщині наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. низка заходів влади викликала невдоволення місцевих жителів, що виявилось у відкритих виступах проти місцевих представників влади. Голодомор 1932–1933 рр. і події «Великого терору» поглибили невдоволення та, як зазначають дослідники, спричинили кризу довіри до влади. Саме тому історики вважають одним із головних мотивів колабораціонізму з німецькою владою «образу на радянську владу». Для Полтавщини – аграрного краю, де було проведено насильницьку колективізацію, – це був показовий фактор.

На початку війни люди мусили визначитися, кого вони підтримують. Опрацьовані джерела свідчать, що багато чоловіків-євреїв вступали до лав Червоної армії. Єврейське населення Полтавщини загалом не відчувало до себе негативного ставлення. Через цю обставину і низку інших чинників (деякі люди не могли евакуюватися через свій похилий вік, інші негативно ставилися до радянської

¹⁶⁰ Інтерв'ю з Дмитром Мироненком (Мортко Хаймович Заславський), Україна, 01.08.1994. Інтерв'юер Натан Бейрак // United State Holocaust Memorial Museum. – Oral History, 1995. A.1287.24. – File RG-50.226*0024.

¹⁶¹ Kiev Region (Generalkommissariat Kiev) // Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. – Vol. 2. – P. 1585.

¹⁶² Арад І. Катастрофа євреїв... – С. 255.

влади, натомість німців сприймали як культурну націю) велика частина євреїв не евакуювалася з Полтавщини до приходу німецьких військ.

Окупаційна влада в питаннях адміністрування не була чітко організована й не мала достатньої кількості кваліфікованих кадрів, а тому мусила залучати місцевих жителів для налагодження управління в регіоні. Німецька пропаганда віддзеркалювала ті проблеми, що були результатом недовіри та опору з боку місцевих жителів: спекуляції, саботаж, допомога партизанам, обстріли німців. В антисемітських пропагандистських матеріалах негативні наслідки заходів радянської влади щодо населення нерозривно пов'язували з керівною роллю «жидів».

Можемо виділити три основні стратегії поведінки місцевого населення Полтавщини у подіях Голокосту:

- пасивна поведінка, вичікувальна позиція, за потреби лояльне ставлення до німецької влади, щоб уникнути неприємностей. Такої стратегії поведінки дотримувалася більшість місцевого населення;
- колабораціонізм та співпраця – дії службовців української допоміжної адміністрації та поліції, які забезпечували поточну діяльність окупаційного режиму;
- опір – відкритий (з боку партизанів, місцевих жителів, які саботували накази німецької влади тощо) та прихований (допомога місцевих жителів, котрі у такий спосіб самі ризикували життям).

Звісно, перелік ліній поведінки значною мірою є умовним, адже були випадки, коли різні способи поєднувалися, наприклад, старости та поліцаї, які формально перебували на службі в німецької адміністрації, свідомо допомагали євреям. Це ще раз підтверджує, що не варто робити масштабні узагальнення щодо досліджуваного питання, потрібно досліджувати стратегії поведінки на мікрорівні.